

Krzysztof Wronecki (<https://orcid.org/0009-0009-0366-0940>)

*Collegium Witelona Uczelnia Państwowa, Legnica*

## **Zdrowie i choroba w kontekście nowożytnej medycyny i metafizyki – o monografii Andrzeja Syroki napisanej na podstawie kalendarzy śląskich z XVII i XVIII stulecia<sup>1</sup>**

Kalendarze były w XVII i XVIII w. w Europie drugim, po Biblii, pod względem rozpowszechnienia wydawnictwem znajdującym się w posiadaniu prywatnych odbiorców. Od XVI w., tj. od upowszechnienia druku, znajdowały się w większości domów arystokracji i szlachty oraz zamożnych mieszczan. Wraz ze zmniejszaniem się poziomu analfabetyzmu i wzrostem liczby ludności w miastach ich odbiór był już bardziej powszechny, stawały się bowiem dostępne także dla mniej zamożnych czytelników. Tak szeroki zasięg tych wydawnictw stwarzał dobrą okazję dla popularyzacji wiedzy o zdrowiu i chorobie, którą przedstawiano nie tylko w odniesieniu do ówczesnego standardu wiedzy medycznej, lecz także w określonym kontekście metafizycznym. Podejmując kwestie związane ze zdrowiem i sposobami jego zachowania, autorzy kalendarzy starali się je wpisać w ogólne ramy chrześcijańskiego uniwersum, łącząc chorobę z grzechem, moralną winą i karą, a zachowanie zdrowia z postępowaniem moralnym, wynikającym z przestrzegania określonych reguł moralnych i przykazań. Choroba przedstawiana była w kalendarzach jako skutek stylu życia, który trudno byłoby nazwać prozdrowotnym. Cechowało go wszelkiego rodzaju nieumiarkowanie (zarówno co do ilości, jak i co do jakości) w zakresie spożywanych pokarmów i trunków, folgowanie namiętnościom i emocjom (co miało wywoływać m.in. wojny i tumulty), a zarazem brak przezorności i troski w zabiegach o jakość życia i jego bezpieczeństwo. W XVIII w. dostrzeżono (m.in. przez panujących), że indywidualne starania o jakość życia mogą nie przynosić zamierzonych efektów, gdy warunki życiowe okazują się dla jednostek zbyt trudne. Bieda i głód zostały oficjalnie uznane za główną ziemską przyczynę chorób i popularyzowano ideę, że ograniczając ich zasięg można będzie osiągnąć poprawę stanu zdrowia całej populacji. Moralnie uwarunkowana dobroczynność świadczona przez członków wyższych warstw społecznych i upowszechnianie przez nich wśród ubogich wiedzy o skutecznych sposobach zachowania zdrowia miały umożliwić ograniczenie występowania chorób i ich skutków, z których najpoważniejszym był spadek liczby ludności w wyniku klęsk głodu i epidemii chorób zakaźnych, a co za tym idzie załamanie potencjału kraju. Świadczenia na rzecz ubogich, umożliwiające im prowadzenie zdrowszego

---

<sup>1</sup> Andrzej Syroka, *Zdrowie, choroba, profilaktyka i terapia w kalendarzach śląskich z XVII i XVIII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Medycznego we Wrocławiu, Wrocław 2022, ss.379.

życia, były w związku z tym przedstawiane w kalendarzach jako uwarunkowane praktycznie, a nie tylko religijnie i moralnie, jak tradycyjna chrześcijańska dobroczynność. Przekazywane w kalendarzach treści miały kształtować świadomość potoczną czytelników, a także – ze względu na dużą popularność tych wydawnictw – miały poddawać ją pewnego rodzaju standaryzacji, wychowując zarazem czytelników do prowadzenia stylu życia umożliwiającego zachowanie dobrego zdrowia. W XVIII w. popularyzowano w kalendarzach przekonanie, że zachowanie zdrowia w wyniku własnych starań człowieka jest możliwe, a unikanie chorób i zapobieganie ich występowaniu nie jest równoznaczne z unikaniem kary za grzechy czy sprzeciwianiem się wyrokom Opatrzności. Kwestie związane ze zdrowiem były jednym z ważnych obszarów tematycznych obecnych w treści kalendarzy. Zainteresowanie czytelników kwestiami zdrowotnymi można uznać za rzeczywiste i podyktowane chęcią uzyskania informacji przydatnych w codziennym życiu. Analiza treści kalendarzowych wypowiedzi dotyczących zdrowia pozwala wydobyć ich podstawę aksjologiczną, jaką jest religia chrześcijańska, z jej akceptacją dla postrzegania choroby jako zasłużonej kary. Kalendarze popularyzują zarazem pogląd, że chorób można uniknąć – żyjąc moralnie i dostosowując swój styl życia do zaleceń lekarzy. Odchodziły tym samym od determinizmu wcześniejszych astrologicznych prognostyków, zgodnie z którymi wystąpienie chorób w określonym czasie miało charakter nieunikniony, co wynikało z niekorzystnego wpływu gwiazd i planet na ludzkie ciało. Kalendarze propagowały aktywny stosunek do życia codziennego, które powinno być pracowite i owocne. By było to możliwe, człowiek powinien starać się poznać zagrożenia, które mogą przyczynić się do utraty zdrowia i w miarę możliwości starać się ich unikać, a także starać się czynnie im przeciwdziałać stosując w praktyce zalecenia specjalistów.

Monografia Andrzeja Syroki jest pierwszą w polskim piśmiennictwie historyczno-medycznym analizą treści medycznych nowożytnych kalendarzy wydawanych w latach 1615–1786 na Śląsku, a także (w kilku przypadkach) w Berlinie, ale adresowanych do mieszkańców Śląska. Autor podejmował wcześniej tę problematykę w artykułach<sup>2</sup> i rozdziałach w monografiach zbiorowych<sup>3</sup>. W publikacji z 2020 r.

<sup>2</sup> A. Syroka, *Problematyka medyczna w kalendarzach śląskich z XVII i XVIII w.*, „Medycyna Nowożytna. Studia nad Historią Medycyny” 1995, t. 2, z. 1, s. 46–69; tenże, *Kalendarze śląskie XVII-XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1996, R. 41, nr 2, s. 7–23.

<sup>3</sup> A. Syroka, *Doświadczenie choroby w ujęciu kalendarzy śląskich z XVII i XVIII wieku*, [w:] B. Płonka-Syroka. M. Skrzypek (red.), *Doświadczenie choroby w perspektywie badań interdyscyplinarnych*, Wydawnictwo Akademii Medycznej we Wrocławiu, Wrocław 2010, s. 519–528; tenże, *Popularisierung von Wissen über Heilkunde und Heilmittel in schlesischen Kalender des 17. und 18. Jahrhundert*, [w:] J. Kiefer (red.), *Heilkunde und Heilmittel. Zum Erwerb und Transfer von medizinisch-pharmazeutischen Wissen in Europa*. Europäische Wissenschaftsbeziehungen, t. 5, Shaker Verlag, Aachen 2013, s. 83–96; tenże, *Zalecenia zdrowotne w osiemnastowiecznych kalendarzach śląskich*, [w:] W. Korpalska, W. Ślusarczyk (red.), *Czystość i brud. Higiena nowożytna (XV-XVIII w.)*, Dział Wydawnictw Collegium Medicum im. Ludwika Rydygiera Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Bydgoszcz 2015, s. 227–238; tenże, *Schlesische Kalender als Forschungsquelle über die Medikalisierung des Gesundheitsbewusstseins in Schlesien in der Neuzeit*, [w:] K.-D. Herbst, W. Greiling (red.),

przedstawił ją w formie monografii. Książka A. Syroki stanowi uzupełnienie publikacji współczesnych autorów niemieckich dotyczących kalendarzy śląskich, w których problematyka związana ze zdrowiem i chorobą, profilaktyką i leczeniem nie była jednak rozwijana<sup>4</sup>. Kwestie te nie były także analizowane przez autorów polskich<sup>5</sup>. Autor recenzowanej monografii postanowił zająć się kwestiami kształtowania się świadomości zdrowotnej wśród czytelników kalendarzy zamieszkałych w XVII i XVIII na Śląsku. Jest to interesujący problem badawczy i w tym zakresie badania A. Syroki są absolutnie pionierskie. Warto podkreślić wcześniejszy duży dorobek autora z zakresu historii medycyny nowożytnej, który obejmuje kilkanaście opublikowanych i cytowanych w piśmiennictwie samodzielnych pozycji. Autor poddał analizie korpus kalendarzy wydawanych na Śląsku i adresowanych do czytelnika śląskiego. Obszar objęty badaniami został ograniczony do Śląska znajdującego się do 1742 r. pod władzą Habsburgów, utraconego ostatecznie w wyniku trzech wojen śląskich na rzecz Hohenzollernów i włączonego po 1762 r. do Prus. Cezurą początkową dla przeprowadzanych przez A. Syrokę analiz jest 1615 r., z którego pochodził pierwszy dostępny mu egzemplarz kalendarzy śląskich, a cezurą końcową 1786 r., tj. rok zgonu króla Prus Fryderyka II, którego panowanie identyfikowane jest z upowszechnieniem w Prusach absolutystycznej koncepcji władzy i filozofii oświecenia. Zmiana przynależności politycznej badanego obszaru przyczyniła się do zmiany pozycji lokalnych śląskich elit wobec władzy centralnej, a także do zmiany punktu orientacyjnego treści propagandy politycznej, publikowanej w kalendarzach. Autor zamierzał zbadać czy i w jakim stopniu zmieniły się w analizowanym przez niego okresie treści medyczne i ich interpretacje, a także czy ewentualne zmiany wiązały się ze zmianą przynależności politycznej Śląska. Celem pracy było ukazanie przebiegu procesu medykalizacji świadomości zdrowotnej dotyczącej zdrowia i choroby, w oparciu o źródła adresowane do mieszkańców Śląska. Postawił sobie cztery główne pytania badawcze: 1. Jak przebiegała na przestrzeni badanych lat ewolucja pojęcia zdrowie? 2. Jak zmieniało się pojęcie choroby i jak przebiegała jego ewolucja związana z procesem medykalizacji świadomości? 3. W jaki sposób przedstawiano w kalendarzach śląskich możliwość zapobiegania chorobom? 4. W jaki sposób przedstawiano koncepcje i metody terapii i jak przebiegała ich ewolucja? W czterech kolejnych rozdziałach autor przedstawia ewolucję, jaka zachodziła w świadomości autorów kalendarzy w obszarze zagadnień związanych ze zdrowiem i chorobą. Ewolucja ta wiązała się z coraz bardziej świeckim ujmowaniem problematyki zdrowotnej, czego konsekwencją stało się definiowanie choroby w kategoriach naturalistycznych, jako wyniku wpływów środowiska na ludzki organizm. Odpowiednie rozpoznanie i zdefiniowanie tych wpływów mogło umożliwić podejmowanie przeciwko nim skutecznych działań ochronnych. Choroba ujmowana

---

*Schreibkalender und ihre Autoren in Mittel-, Ost- und Ostmitteleuropa (1540–1850)*, edition lumiére, Bremen 2018, s. 281–318.

<sup>4</sup> Por. cytowana wyżej monografia pod red. K.-D. Herbst a i W. Greilinga, a także H.-D. Herbst, *Bibliographisches Handbuch der Kalendermacher*, t. 1–4, Verlag HKD, Jena 2020.

<sup>5</sup> Por. A. Syroka, *Zdrowie, choroba...*, s. 12–17.

w sposób naturalistyczny uwalnia się stopniowo z piętna Bożej kary, a jej pojawienie się nie jest już ukazywane jako nieuchronne i nie dające się przewidzieć. Wręcz przeciwnie, autorzy kalendarzy wskazują na stale wzrastające spectrum przyczyn chorób istniejących w środowisku życia człowieka, które prawidłowo rozpoznane stwarzają możliwość uniknięcia zachorowań. Formułują także podstawowe zasady profilaktyki oparte na rozpoznaniu zagrożeń zdrowotnych, wynikających z kontaktu ze środowiskiem (takich jak przeżranie, przeziębienie, spożywanie nieświeżych lub skażonych truciznami pokarmów, trujących roślin i „złej” wody) i unikanie związanych z tym zagrożeń. Podstawą profilaktyki ma być zdrowe odżywianie, umiarkowany tryb życia i zachowywanie higieny domowej i osobistej. Kalendarze popularyzują także jako metody zapobiegania chorobom gromadzenie zapasów żywności, przechowywanych we właściwy sposób, spożywanie surowców znanego pochodzenia, unikanie spożywania dziko rosnących roślin, które mogą okazać się trujące i wprowadzenie na stałe do menu domowego lokalnych owoców i warzyw sezonowych. Autor analizuje także zmieniający się stosunek kalendarzy do epidemii. W początkach XVII w. są traktowane w kategoriach plagi, kary Bożej lub jako efekt niekorzystnego wpływu gwiazd i planet. Pod koniec XVII w. kalendarze dostrzegają ziemskie przyczyny epidemii, które łączą z kontaktem z osobami zakażonymi i ich rzeczami, ze spożywaniem skażonej chorobotwórczymi miazmatami żywności i wody, czy z morowym powietrzem. Popularyzowany jest pogląd, że epidemii można uniknąć, nie przebywając w jej trakcie w tłumie, spożywając wcześniej przygotowane domowe zapasy żywności zamiast produktów importowanych z obszarów śródziemnomorskich, na których epidemie zazwyczaj wybuchały, następnie przenosząc się do Europy Środkowej. W XVIII w. za najważniejszą przyczynę chorób zostaje uznany głód, powodujący śmierć zarówno w sposób bezpośredni, jak i ułatwiający poprzez osłabienie organizmu dostęp miazmatom i innym czynnikom środowiskowym (contagia), które powodują załamanie równowagi humoralnej organizmu. Pomimo wskazanych powyżej zmian w postrzeganiu choroby i naturalizacji samej jej idei<sup>6</sup>, autorzy kalendarzy nadal poruszają się w granicach religijnego uniwersum. Obok działań profilaktycznych, prozdrowotnego stylu życia i poszukiwania pomocy lekarskiej, gdy choroba już wystąpi, nadal zalecają czytelnikom modlitwę o zachowanie zdrowia. Wiara jest przedstawiana jako istotny czynnik orientacyjny ludzkiej egzystencji. Warto wspomnieć, że omawiane przez autora stulecia, w których publikowano analizowane przez niego kalendarze, obfitują w epidemie, m.in. dżumy, czarnej ospy i tyfusu, powodujące wysoką śmiertelność. W tych warunkach opanowanie lęku przed epidemiami i śmiercią z ich powodu i przedstawienie czytelnikom kalendarzy jakichś środków zaradczych, profilaktycznych i leczniczych, jawiło się jako ważny temat kalendarzowej publicystyki

---

<sup>6</sup> W kalendarzach zachowała się koncepcja choroby jako kary Bożej, ale zmienia się sposób jej uzasadniania. Bóg karać miał ludzi chorobą nie tylko za ich postępowanie niemoralne, lecz także nierozsądne i pozbawione troski o własne zdrowie i życie. Wg autorów kalendarzy ludzie ponoszą odpowiedzialność w postaci choroby za brak rozsądku, przezorności i racjonalnej troski o zachowanie zdrowia. Chorobę sprowadzają w tym ujęciu na siebie sami, nie przygotowując się odpowiednio na fakt, że może się wydarzyć i nie podejmując właściwych starań, aby się nie wydarzyła.

zdrowotnej. W drugiej połowie XVIII w. publicystyka ta ma bardzo wszechstronny charakter, jest w większości świecka w swoim charakterze, uderza jej pragmatyzm i drobiazgowość, a także optymizm, który jednak z perspektywy czasu możemy uznać za przesadny. Wprowadzenie około 1750 r. na wydziały lekarskie zachodnioeuropejskich uniwersytetów (w tym odgrywającego centralną rolę opiniotwórczą w Europie Środkowej Uniwersytetu Wiedeńskiego) standardu medycyny klinicznej, opartego na doświadczeniu i obserwacji, stanowiło bowiem dopiero początek drogi ku ograniczeniu zagrożeń zdrowia w skali państwa. Kalendarze nie mają jeszcze tego świadomości, popularyzując wśród czytelników koncepcję absolutystycznego państwa opiekuńczego, tworzącego zręby systemu medycyny publicznej, którego funkcjonowanie wymaga zmiany formy dotychczasowej aktywności charytatywnej członków społecznych elit, z okazjonalnej na stałą, opisaną w regulaminach fundacji oferujących pomoc ubogim i zapewniających im pomoc lekarską i leki.

Autor recenzowanej monografii doskonale sobie radzi z mnogością problemów, metodycznie omawia zmiany zachodzące w świadomości rządzących i rządzonych. Wymagało to ogromu pracy, autor poddał analizie 128 zachowanych tomów kalendarzy adresowanych do mieszkańców Śląska. Opracowanie autora jest pierwszym i na razie jedynym opracowaniem monograficznym zajmującym się problemami medycznymi w kalendarzach śląskich i drukowanych dla mieszkańców Śląska po przyłączeniu tej prowincji do Prus. Książka Andrzeja Syroki jest niezwykle bogatym źródłem wiedzy dotyczącej ewolucji poglądów na zdrowie i chorobę, zmieniających się w ciągu dwóch wieków. Praca ma istotne znaczenie dla historii nauk medycznych na Śląsku, zarówno w zakresie teorii, jak i praktyki. Dokumentuje popularyzowanie określonych metod leczenia (stosowanych także jako metody profilaktyczne), a także spadek zaufania do nich i znaczne ograniczenie ich stosowania, ponieważ zostały uznane za mało skuteczne, a przede wszystkim groźne w skutkach. Najważniejszą metodą podlegającą tego typu zmianie oceny są upusty krwi. Praca wymienia szereg okoliczności, uznawanych w XVII w. za uzasadniające jej stosowanie, a następnie w XVIII w. ograniczenie wskazań do tego zabiegu, aż do sytuacji wyraźnie zalecanych przez lekarza. Kalendarze dokumentują również nowe metody profilaktyki, w tym szczepienia ochronne przeciwko ospie. Upowszechniają także szczegółowe instrukcje postępowania w przypadku zachorowania na ospę, a także zasady zachowania się w trakcie ogłaszanych przez władze epidemii innych chorób, np. dżumy.

Autor obszernie odpowiedział na postawione na początku pracy pytania badawcze. Wykazał się bardzo dobrym warsztatem badawczym i dużą erudycją, co umożliwiło mu wszechstronną analizę omawianych w pracy problemów. Wykazał zmianę w standardzie świadomości zdrowotnej, zakorzenioną zarówno w zmieniającym się standardzie ówczesnej akademickiej medycyny, jak i w ogólnej kulturze epoki, która z wpływów austriackiego baroku i kontrreformacji przeszła pod wpływy oświecenia, zarówno w wydaniu austriackim, jak i pruskim. Kalendarze z XVIII stulecia starały się upowszechniać wśród czytelników optymistyczną ideę świata poddającego się racjonalnej kontroli i coraz bardziej bezpiecznego dla ludzi, których życie stanie się dzięki temu coraz zdrowsze i dłuższe. Autor przytacza na to stanowisko szereg

argumentów, wydobywając intencje autorów kalendarzy i rekonstruując stosowaną przez nich argumentację. Dzięki temu możemy prześledzić nie tylko co pragnęli osiągnąć, kształtując świadomość czytelników kalendarzy w określony sposób, lecz także jak pragnęli to osiągnąć. Autor korzysta ze 128 tomów kalendarzy, znajdując w nich odpowiednie przykłady dla udokumentowania ewolucji w pojmowaniu zagrożenia związanego z chorobą, a także sposobów jego przezwyciężania. W pracy wykorzystano także 262 pozycje piśmiennictwa, które osadza przedstawione w monografii analizy w szerszym kontekście historycznym, politycznym, religijnym i kulturowym. Praca wnosi duży wkład do historii medycyny nowożytnej i historii popularyzacji akademickiej wiedzy medycznej na Dolnym Śląsku. Wprawdzie w analizowanym przez autora okresie na Śląsku nie działał żaden uniwersytet prowadzący nauczanie medycyny na poziomie akademickim, jednak autorzy kalendarzy przedstawiali kwestie medyczne w ujęciu wypracowanym przez Uniwersytet Wiedeński, a po 1742 r. także przez Kolegium Lekarskie w Berlinie i tamtejszą Akademię Nauk. Recenzowana monografia może stać się podstawą dla dalszych badań nad kształtowaniem świadomości zdrowotnej mieszkańców Europy Środkowej w czasach nowożytnych, opartych zarówno na kolejnych rocznikach kalendarzy śląskich (także tych z XIX w.), jak i na nowym rodzaju źródeł, które zaczęły się w tym czasie upowszechniać, tj. poradnikach medycznych. Wiele z obecnych w poradnikach idei dotyczących sposobów zachowania zdrowia, związanych z prozdrowotnym stylem życia, opartym na przestrzeganiu zasad racjonalnej diety, zachowywaniu zasad higieny i samokontroli, znajdowało bowiem swoje podstawy już w kalendarzach. Analiza porównawcza treści dwóch rodzajów źródeł, tj. kalendarzy i poradników zdrowotnych, może doprowadzić do cennych pod względem poznawczym rezultatów. Na pewno warto ją więc w przyszłości przeprowadzić.

## Bibliografia

- Syroka A., *Problematyka medyczna w kalendarzach śląskich z XVII i XVIII wieku*, „Medycyna Nowożytna. Studia nad Historią Medycyny” 1995, t. 2, z. 1, s. 46–69.
- Syroka A., *Kalendarze śląskie XVII-XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1996, R. 41, nr 2, s. 7–23.
- Syroka A., *Doświadczenie choroby w ujęciu kalendarzy śląskich z XVII i XVIII wieku*, [w:] B. Płonka-Syroka, M. Skrzypek (red.), *Doświadczenie choroby w perspektywie badań interdyscyplinarnych*, Wydawnictwo Akademii Medycznej we Wrocławiu, Wrocław 2010, s. 519–528.
- Syroka A., *Popularisierung von Wissen über Heilkunde und Heilmittel in schlesischen Kalender des 17. und 18. Jahrhundert*, [w:] J. Kiefer (red.), *Heilkunde und Heilmittel. Zum Erwerb und Transfer von medizinisch-pharmazeutischen Wissen in Europa*. Europäische Wissenschaftsbeziehungen, t. 5, Shaker Verlag, Aachen 2013, s. 83–96.
- Syroka A., *Zalecenia prozdrowotne w osiemnastowiecznych kalendarzach śląskich*, [w:] W. Korpalska, W. Ślusarczyk (red.), *Czystość i brud. Higiena nowożytna*

(XV–XVIII w.), Dział Wydawnictwo Collegium Medicum im. Ludwika Rydygiera Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Bydgoszcz 2015, s. 227–238.

Syroka A., *Schlesische Kalender als Forschungsquelle über die Medikalisierung des Gesundheitsbewusstseins in Schlesien in der Neuzeit*, [w:] K.-D. Herbst, W. Greiling (red.), *Schreibkalender und ihre Autoren in Mittel-, Ost- und Ostmitteleuropa (1540–1850)*, edition lumiére, Bremen 2018, s. 281–318.

Syroka A., *Zdrowie, choroba, profilaktyka i terapia w kalendarzach śląskich z XVII i XVIII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Medycznego we Wrocławiu, Wrocław 2020.